

WSTĘP

Rozwój cywilizacyjny i przemysłowy, w tym postęp technologiczny XIX i XX wieku, przyczynił się do nadmiernej eksploatacji środowiska naturalnego przez człowieka. Ekspansywna i bezwzględna polityka przedsiębiorców, których działalność ma wpływ na środowisko, stanowi zagrożenie nie tylko dla życia i zdrowia ludzi, ale głównie dla samego środowiska. Obserwowane negatywne oddziaływanie człowieka na środowisko, w tym przede wszystkim znaczna utrata różnorodności biologicznej, skłoniło Unię Europejską do podjęcia działań zmierzających do zapewnienia odpowiednich narzędzi zachęcających i zabezpieczających, które miałyby zapobiegać szkodom w środowisku spowodowanym działalnością człowieka. W celu zniwelowania różnic w krajowych systemach prawnych określających odpowiedzialność z tytułu zanieczyszczenia środowiska Unia Europejska w 2004 r. wdrożyła dyrektywę 2004/35/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie odpowiedzialności za środowisko w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom wyrządzonym środowisku naturalnemu (Dyrektywa, 2004). Pozwoliło to na stworzenie jednolitego i kompleksowego systemu odpowiedzialności za szkody w środowisku opartego głównie na zasadzie „zanieczyszczający płaci”, zgodnie z którą prawnie-ekonomiczne skutki zanieczyszczenia ponosi jego sprawca. Wraz z zasadą ostrożności, zasadą działania zapobiegawczego i zasadą usuwania zanieczyszczeń u źródła stanowi ona podstawę polityki Unii Europejskiej w zakresie środowiska naturalnego, służącej tworzeniu ekologicznych gospodarek, ochronie przyrody oraz dbaniu o zdrowie i jakość życia jej obywateli. Zasada „zanieczyszczający płaci” została uznana w 1992 r. w deklaracji Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) w sprawie środowiska i rozwoju (powszechnie znanej jako „deklaracja z Rio”) za jedną z 27 zasad przewodnich przyszłego zrównoważonego rozwoju (ETO, 2021, s. 8).

Implementacja powyższej dyrektywy i jej krajowego odpowiednika – Ustawy z dnia 13 kwietnia 2007 r. o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie (Ustawa, 2007) – zwiększyła odpowiedzialność prawną podmiotów korzystających ze środowiska, zobowiązując je do podjęcia działań

zapobiegawczych w przypadku bezpośredniego zagrożenia szkodą w środowisku i działań naprawczych w przypadku szkody w środowisku. Jak wynika z danych unijnych, liczba i wielkość szkód w środowisku jest na tyle duża, że ich wystąpienie może w znaczny sposób wpłynąć na sytuację finansową przedsiębiorstwa, doprowadzając je w skrajnej sytuacji nawet do bankructwa. Zgodnie ze sprawozdaniem z wdrożenia tej dyrektywy wartość działań naprawczych związanych ze szkodami w środowisku w Europie w latach 2007–2013 wyniosła średnio ponad 40 tys. EUR (KE, 2016, s. 6). Co więcej, informacja o potencjalnym zanieczyszczeniu środowiska może mieć istotny wpływ na reputację takiej firmy. Ma to szczególne znaczenie w obliczu względnie dużej, w porównaniu z innymi państwami członkowskimi, aktywności polskich organów egzekwujących odpowiedzialność administracyjną podmiotów korzystających ze środowiska. Dowodem tego może być fakt, że Polska (obok Węgier) jest jednym z dwóch krajów członkowskich Unii Europejskiej, gdzie zgłaszanych jest najwięcej przypadków szkód w środowisku powodujących zastosowanie tej dyrektywy (KE, 2016, s. 3). Dane z rejestru bezpośrednich zagrożeń szkodą w środowisku i szkód w środowisku uzyskane z Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (GDOŚ) zdają się potwierdzać powyższy stan. Do końca sierpnia 2017 r. wpłynęło do niej ponad tysiąc zgłoszeń wystąpienia takich incydentów.

Bardziej restrykcyjne przepisy prawa w zakresie odpowiedzialności środowiskowej przedsiębiorstw skłoniły autorkę do podjęcia w nowatorski sposób problematyki ryzyka związanego z prowadzoną działalnością w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom w środowisku. Przez środowisko w niniejszej monografii rozumie się zgodnie z definicją zawartą w Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Ustawa, 2001a): „ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami”. Przyjęta w niniejszej monografii optyka wpisująca się w konstruktywistyczne podejście do pojęcia „ryzyko”, zgodnie z którą dany podmiot – „właściciel ryzyka” – postrzega i kreuje je w sposób indywidualny, jest swoistym zerwaniem z obiektywizmem nauk ścisłych na rzecz subiektywnej nauki społecznej. Metamorfoza w definiowaniu ryzyka wymaga wypracowania nowych standardów dyskursywnej kultury postrzegania, komunikacji i działania kolektywnego w celu oceny i rozwiązywania problemów, jakie pojawiły się w sferze publicznej i politycznej w drugiej połowie XX wieku. Podjęcie tematyki ekologicznej i zajęcie stanowiska w debacie na temat ryzyka przez nieekspertów dotyczyło również przedsiębiorstw. Część z nich traktuje

środowisko jako dobro nadrzędne i uwzględnia je w swoich celach. To z kolei przekłada się na wybór określonych procedur i narzędzi radzenia sobie z zagrożeniami oraz poszukiwanie optymalnych metod finansowania skutków określonych zdarzeń.

Z uwagi na złożony charakter ryzyka środowiskowego, w tym trudność oceny wielkości potencjalnej szkody w środowisku oraz kosztów działań zapobiegawczych i naprawczych, a także niewystarczalność i niekiedy zawodność stosowania jedynie metod kontroli fizycznej, poszukuje się sposobów finansowania realizacji ryzyka środowiskowego przedsiębiorstw. Komisja Europejska wskazuje na różne sposoby pozyskiwania źródeł finansowania kosztów związanych ze szkodami w środowisku. Biorąc pod uwagę kryterium pochodzenia tych środków w ogólnej klasyfikacji, dzieli się je na ubezpieczeniowe i pozaubezpieczeniowe. Te drugie, wśród których wymienia się fundusze celowe, listy kredytowe, gwarancje bankowe i porozumienia depozytowe, zasadniczo wymagają dużego wstępnego zaangażowania kapitałowego lub wiarygodności kredytowej, co oznacza z reguły ich ograniczoną dostępność dla przedsiębiorstw mniej silnych finansowo. Dlatego też nie stanowią one przedmiotu analizy niniejszej publikacji. Przyjmuje się, że rozwiązania rynku ubezpieczeniowego są bardziej skuteczne i w większym stopniu odgrywają rolę narzędzi pierwotnego finansowania, która sprowadza się do przejmowania finansowych skutków odpowiedzialności z tytułu zanieczyszczenia środowiska od jego sprawcy. Ponadto instrumenty ubezpieczeniowe, dzięki wnikliwej procedurze oceny ryzyka środowiskowego oraz finansowaniu działań zapobiegawczych i naprawczych, należy traktować jako narzędzia mające na celu dążenie do zrównoważonego rozwoju z poszanowaniem środowiska naturalnego. Ma to szczególne znaczenie w obliczu trudnych warunków gospodarczych i społecznych wywołanych m.in. pandemią COVID-19, która zdecydowanie odsunęła nas od tworzenia gospodarek o obiegu zamkniętym, generując olbrzymie ilości odpadów w postaci chociażby zużytych środków ochrony osobistej. Najnowsze dane wskazują, że potencjał związany z redukcją emisji gazów cieplarnianych spowodowanych izolacją i zamknięciem wielu działalności, a następnie możliwością odbudowy gospodarek i społeczeństw z uwzględnieniem zasad zrównoważonego rozwoju jest wciąż w wielu krajach marnowany (Wolf i in., 2022, s. X).

Problematyka związana z odpowiedzialnością prawną za szkody w środowisku i ze skutkami, jakie owa odpowiedzialność niesie dla funkcjonowania przedsiębiorstw, stała się przedmiotem dyskusji na rynku ubezpieczeń majątkowych (Busenhardt i in., 2007; Willis, 2010; StrategicRisk, 2011; Holnicki-Szulc, 2012; „Rynek...”, 2014; Oździńska, 2016; Lewandowska-Rosa, 2017; Wedziuk 2019, 2022). Dotychczasowe badania empiryczne dotyczące

postrzegania ryzyka i ubezpieczeń środowiskowych obejmowały swoim zasięgiem głównie podmioty zagraniczne. W literaturze polskiej odnotowano niewielką liczbę badań w tym zakresie przeprowadzonych wśród dużych przedsiębiorców działających w naszym kraju. To uzasadnia przeprowadzenie samodzielnych badań z uwzględnieniem polskich podmiotów działających w branżach stwarzających największą możliwość szkód w środowisku. Powyższe przyczynia się do uzupełnienia stanu wiedzy na temat stopnia identyfikacji ryzyka środowiskowego oraz zastosowania ubezpieczeniowych metod finansowania jego realizacji przez przedsiębiorstwa działające w wybranych branżach w Polsce.

Monografia stanowi głos w dyskusji naukowej i społecznej nad rozpoznaniem ryzyka środowiskowego i narzędzi jego kontroli w przedsiębiorstwach prowadzących działalność w Polsce¹. Ma ona rozwiązać następujący problem badawczy, sformułowany w postaci pytania: **co i w jaki sposób warunkuje ryzyko środowiskowe oraz determinuje jego postrzeganie w przedsiębiorstwach działających w wybranych branżach w Polsce, a także jakie ubezpieczeniowe metody służą finansowaniu jego realizacji?**

Celem publikacji jest określenie uwarunkowań ryzyka środowiskowego przedsiębiorstw i determinantów jego postrzegania oraz scharakteryzowanie ubezpieczeniowych metod finansowania jego realizacji. Wymaga to osiągnięcia kilku celów częściowych.

1. Identyfikacja głównych teorii ryzyka w naukach społecznych.
2. Zdefiniowanie pojęć: „ryzyko środowiskowe przedsiębiorstwa”, „uwarunkowania ryzyka środowiskowego przedsiębiorstwa” oraz „determinanty postrzegania ryzyka środowiskowego przedsiębiorstwa” zgodnie z teorią konstruktów.
3. Weryfikacja dostępnych rozwiązań ubezpieczeniowych w zakresie ryzyka środowiskowego w przedsiębiorstwie na podstawie ogólnych warunków ubezpieczenia.
4. Określenie kluczowych elementów umowy ubezpieczenia środowiskowego.
5. Rozpoznanie, poprzez autorskie badanie, sposobu identyfikacji ryzyka środowiskowego przedsiębiorstw i zastosowania ubezpieczenia jako wybranej metody finansowania jego realizacji wśród największych polskich firm z branży spożywczej, energetyczno-ciepłowniczej, przemysłu chemicznego, z branży surowcowo-paliwowej i transportowo-logistycznej.

¹ Niniejsza publikacja powstała na podstawie rozprawy doktorskiej autorki obronionej w 2019 r. na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu.

Powyższe ma również posłużyć osiągnięciu celów aplikacyjnych sformułowanych zarówno dla:

- a) przedsiębiorstw poprzez umożliwienie weryfikacji dotychczasowego podejścia do metod finansowania realizacji ryzyka środowiskowego z uwzględnieniem ewentualnych konsekwencji braku środków na pokrycie kosztów i strat, również w kontekście podejmowania działań na rzecz zrównoważonego rozwoju;
- b) zakładów ubezpieczeń poprzez dostarczenie wskazówek w zakresie głównych czynników kreujących ryzyko szkód w środowisku w przedsiębiorstwie, co może przyczynić się do zmiany treści ogólnych warunków ubezpieczenia lub wdrożenia zupełnie nowych rozwiązań produktowych, w tym wspierających zrównoważony rozwój²;
- c) władzy państwowej poprzez ocenę skuteczności metod ubezpieczeniowych w zakresie kształtowania ładu społecznego i dbałości o dobro wspólne, jakim jest środowisko, co może pozwolić państwu na określenie działań niezbędnych dla upowszechniania rozwiązań ubezpieczeniowych w kompensacji zaistniałych szkód w środowisku i większej promocji działań na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Biorąc pod uwagę pojawienie się nowych zagrożeń związanych ze zmianami klimatu, utratą bioróżnorodności i degradacją środowiska, kluczowa jest silniejsza współpraca między wymienionymi stronami w celu minimalizacji ryzyka środowiskowego, rozwoju rynku ubezpieczeń środowiskowych oraz wsparcia przedsiębiorstw w lepszym rozumieniu i zapobieganiu szkodom w środowisku.

Do analizy odpowiedzialności prawnej związanej ze szkodami w środowisku przyjęto stan prawny na 31 marca 2022 r. Podobne założenie co do zakresu czasowego przyjęto w odniesieniu do analizy produktów ubezpieczeniowych. Badanie empiryczne zostało przeprowadzone w 2015 r. w odniesieniu do przedsiębiorstw działających na krajowym rynku, a analizowane dane szkodowe uzyskane z GDOŚ pochodzą z sierpnia 2017 r. Zakres terytorialny monografii odnosi się głównie do terytorium Polski, aczkolwiek przy analizie problematyki odpowiedzialności prawnej za szkody w środowisku wykorzystano ustawodawstwo unijne.

² Badanie przeprowadzone w ramach Programu Środowisko ONZ pokazało, że większość respondentów opowiada się za silną potrzebą dostosowania przez ubezpieczycieli podstawowych działań biznesowych, głównie w zakresie inwestycji, underwritingu, zarządzania ryzykiem i strategii z celami i założeniami globalnych ram zrównoważonego rozwoju ONZ, paryskiego porozumienia klimatycznego i globalnych ram różnorodności biologicznej po 2020 r. (UNEP FI, 2022, s. 53).

Dane wykorzystane w monografii pochodzą m.in. z badania prowadzonego przy zastosowaniu wnioskowania dedukcyjnego na podstawie studiów literatury krajowej i zagranicznej, aktów prawnych w zakresie ochrony środowiska i szkód w środowisku. Badana literatura była poświęcona tematyce związanej z ryzykiem, w tym głównie w teorii konstruktywistycznej, z polityką ekologiczną państwa, społeczną odpowiedzialnością biznesu, systemami zarządzania środowiskowego oraz ubezpieczeniami, w tym środowiskowymi. Kolejnym działaniem podjętym w ramach publikacji było badanie empiryczne z wykorzystaniem metody *computer-assisted telephone interviewing* (CATI), służącej do zbierania informacji w ilościowych badaniach rynku i opinii publicznej za pomocą wywiadu telefonicznego (Jabłoński, 2016, s. 15). Podmiotem badania były przedsiębiorstwa prowadzące działalność w Polsce w pięciu następujących branżach: spożywczej, energetycznej i ciepłowniczej, w przemyśle chemicznym, w branży surowcowej i paliwowej, transportowej i logistycznej³. Przedmiotem badania było postrzeganie i identyfikacja ryzyka środowiskowego przez przedsiębiorstwa, w tym rozpoznanie skutków, jakie może ono nieść ze sobą (przede wszystkim w wymiarze ekonomicznym i społecznym) dla ich działalności oraz wykorzystanie przez nie metod finansowania realizacji tego ryzyka. W tym celu, zgodnie z raportem z badania FERMA (Federation of European Risk Management Associations) dotyczącym zarządzania ryzykiem środowiskowym w Europie (Harvard, 2013), skonstruowano kwestionariusz podzielony na trzy etapy odpowiadające poszczególnym obszarom badawczym. Autorka przeanalizowała również dane zawarte w rejestrze bezpośrednich zagrożeń szkodą i szkód w środowisku oraz w rejestrze historycznych zanieczyszczeń powierzchni ziemi uzyskanych z GDOŚ. Następnie wykorzystano metodę porównawczą służącą do oceny możliwych do realizacji umów ubezpieczenia środowiskowego oferowanych na polskim rynku.

Monografię podzielono na cztery zasadnicze rozdziały, a prowadzone w pracy rozważania zostały uzupełnione wynikami autorskiego badania. W rozdziale pierwszym przedstawiono ryzyko jako kategorię społeczną

³ Przy wyborze respondentów kierowano się wielkością przedsiębiorstwa – badane podmioty pochodzą z „Listy 2000 największych polskich firm” – rankingu Rzeczypospolitej z 2014 roku (przychody ze sprzedaży każdej z tych firm wyniosły ponad 120 mln PLN) – oraz wskazanymi rodzajami działalności, które w świetle dotychczasowych obserwacji literaturowych mogą powodować szkody w środowisku („Ranking...”, 2014). W wywiadzie wzięło udział 136 firm z 728 prowadzących działalność w badanych branżach, co oznacza, że próba była reprezentatywna przy poziomie istotności $\alpha = 0,08$. Badanie było możliwe dzięki środkom finansowym pochodzącym z dotacji MNiSW na działalność polegającą na prowadzeniu badań naukowych lub prac rozwojowych oraz zadań z nimi związanych, służących rozwojowi młodych naukowców oraz uczestników studiów doktoranckich (badania MNiD), przyznanym autorce na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu.

i opisano w nim rozwój dyskursu na temat ryzyka oraz jego główne teorie występujące w naukach społecznych, w tym teorię konstruktywistyczną ryzyka. Charakterystyka istoty ryzyka środowiskowego przedsiębiorstwa została poprzedzona analizą samego przedsiębiorstwa jako podmiotu gospodarczego, jego celów, otoczenia i rodzajów ryzyka w nim występujących. W tym rozdziale zdefiniowano pojęcie ryzyka środowiskowego przedsiębiorstwa oraz uwarunkowań i determinantów jego postrzegania w świetle teorii konstruktywistycznej. Ponadto scharakteryzowano właściwości ryzyka środowiskowego oraz dokonano jego klasyfikacji.

Rozdział drugi poświęcono określeniu i zbadaniu uwarunkowań służących kreacji ryzyka środowiskowego przedsiębiorstwa. W pierwszej kolejności dokonano analizy europejskiego i krajowego prawodawstwa w zakresie odpowiedzialności za szkody w środowisku zgodnie z zasadą „zanieczyszczający płaci”. Główną uwagę poświęcono Dyrektywie 2004/35/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie odpowiedzialności za środowisko w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom wyrządzonym środowisku naturalnemu (Dyrektywa, 2004) oraz Ustawie z dnia 13 kwietnia 2007 r. o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie (Ustawa, 2007). Następnie przedstawiono politykę ekologiczną państwa, w tym proces jej kształtowania i wynikające z niej obowiązki przedsiębiorstw w zakresie ochrony środowiska, a także znaczenie stosowania instrumentów zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie i aspekty ekonomiczne ochrony środowiska w Polsce. Dalej określono rolę społeczeństwa oraz kapitałodawców spółek (głównie wzrostu świadomości ekologicznej) w kształtowaniu ryzyka środowiskowego przedsiębiorstw.

W rozdziale trzecim scharakteryzowano i oceniono determinanty postrzegania ryzyka środowiskowego w przedsiębiorstwie. Najpierw zbadano znajomość regulacji prawnych w zakresie odpowiedzialności za szkody w środowisku wśród podmiotów, które z niego korzystają. Dalej oceniono właściwości podmiotów ryzyka pod kątem rodzaju prowadzonej przez nie działalności, wyznawanych wartości i przyjętej strategii proekologicznej, w tym ekologicznej społecznej odpowiedzialności biznesu i stosowanych znormalizowanych systemów zarządzania środowiskowego. W kolejnej części tego rozdziału przeanalizowano doświadczenia szkodowe przedsiębiorstw w zakresie szkód w środowisku oraz oceniono wpływ uwarunkowań społeczno-kulturowych na definiowanie ryzyka środowiskowego przedsiębiorstw⁴.

⁴ Autorka zdaje sobie sprawę z tego, że w odniesieniu do elementów zawartych w rozdziale drugim i trzecim zaproponowane do analizy czynniki nie mają charakteru zbioru zamkniętego.

Rozdział czwarty stanowi analizę ubezpieczeniowych metod finansowania realizacji ryzyka środowiskowego w przedsiębiorstwie z punktu widzenia strony podaźowej polskiego rynku ubezpieczeniowego. W pierwszej kolejności wykazano ograniczenia wynikające z zakresu i warunków ochrony ubezpieczeniowej oferowanej w ramach tradycyjnych rozwiązań ubezpieczeniowych. Następnie scharakteryzowano specjalistyczne ubezpieczenie środowiskowe typu *stand alone*, przedstawiając przesłanki jego powstania i opisując czynniki wpływające na jego ocenę w procesie underwritingu. Dalej poddano analizie porównawczej podstawowe elementy umowy ubezpieczenia, w tym zakres ochrony ubezpieczeniowej oferowanej na polskim rynku ubezpieczeniowym, i podjęto próbę oceny zasadności wprowadzenia obowiązku zawarcia tego rodzaju umowy ubezpieczenia. Ponadto przedstawiono inne niż umowa ubezpieczenia środowiskowego rozwiązania służące finansowaniu realizacji ryzyka środowiskowego, w tym środowiskową gwarancję ubezpieczeniową.